

alkotása csak hosszú esztendőök után igazolja az érte hozott áldozatokat, míg a többiek munkája normális esetben rögtöni eredményeket produkálhat. A kételkedők és mindenáron gáncsolódók a felelősségrevonás történelmi pillanatában majd mérlegre tehetik Klebelsberg Kunó gróf megmaradt, kézzelfogható alkotásait, amelyek impozáns módon növelték az egész ország vagyonát – szemben azokkal a más természetű és szédületes összegeket kitevő áldozatokkal, amelyek a letűnt évtizedek folyamán úgy fogytak el, nyom nélkül, mint a füst.”

Székelyné Kőrösi Ilona

## A sóvidéki népoktatás története a XVII. századtól 1848-ig II.<sup>1</sup>

### A szellem hajlékai: a scholaházak

Bár a mestertartás, az iskolaépítés, majd később annak fenntartása meglehetősen nagy terhet jelentett, a sóvidéki falvak lakói vállalták az ezzel járó kiadásokat és ahol lehetett külön termet, classist biztosítottak a mester számára.

Hogy milyen volt ez a scholaház? Elég megemlíteni néhány adatot. Az eperjesi vizitáció 1782-ben a következőket jegyezte fel Siklódon: „...a Mester háza is igen kicsiny, a classis pedig annál kisebb, a nem alkalmas a tanításra, sem asztal sem pad nintsen benne, a gyermekek nem férnek el benne, hanem egy része a Mester tűzhelyén hever, azért az Ecclesiát admonealja a Sz. Vizitatio, hogy jó nagy classist csináltasson, s abban padot, széket, mert ha másszor is úgy találja a Vizitacio, az Ecclesiát megbünteti érte.”<sup>2</sup>

1799-ben Alsó Sófálván: „...a lévita (elkészítanító) ház, mely áll egy fedél alatt öt hajlékokból: külön fedél alatt classis, ugy csűr és két pajta, sütökemence hajlék, s öl; mely épületektől marad még annyi pusztaság, hogy lehet egy tisztességes Lak-hely.”<sup>3</sup>

1841-ben Fábíán András sóvárad mester a melléje rendelt segédtanítónak így mutatja be az iskolát: „...az oskola mesteri ház is elég alkalmas, mert sok rejtek helyei vagynak, minél fogva a Mesteri első ház a tanítónak, a klasszsis a tanítónak lakásul szolgálhat, tessék hát kegyelmednek akár a mesteri első házat, akár a klasszist is elválasztani, Az hátulsó ház klasszsinak határozottat.”<sup>4</sup>

A Sóvidék esetében is a scholaházak rendszerint háromosztatúak, szobából, pitvarból és kamrából állottak. (Sóvárad esetében három szobából!) Mellette minden esetben megtalálhatók a gazdasági épületek, a csűr, a sertés- és tyúkök, Sóváradon a kukoricakas, a szekértartó, a sütökemence, a Sóvidék feljebb fekvő falvaiban pedig az asztagláb, ahol szénát, vagy a cséplésre váró gabonát tárolták. Eltérően a maroszéki falvaktól, tájaink ismeretlen a szalmával fedett sövénykerítéses mestertelek, a vályogból összerakott zsúpfedeles iskola. A hatalmas kiterjedésű erdők jóvoltából vastag, gömbölyű gerendákból építették a scholaházat. A siklódi adatból következtethetünk az

<sup>1</sup> A tanulmány első részét a Honismeret 1996. 1. számában közöltük. (Szerk.)

<sup>2</sup> Székelyudvarhelyi református egyházmegye levéltára. Protocollum Ecclesiarum Refor. Dioecesis Udvarhelyiensis 1709. Synodus Partialis 1720. június 26: „causa levata Stephani Literati alias Vágási Rectoris Sofalviensis tanquam Actoris, contra et adversus Conjugem suam fugitivam Juditham Miklós (...) Deliberatum: Kergető Sententia aditik Vágási István Deák Atyánkfíának, hogy hitetlenül eufugiált Feleségét annak rendi s modgya szerint persequallya.” 576. old.

<sup>3</sup> Mészáros István: Katolikus kisiskoláink 1714-1773 között. Tanulmányok a magyar nevelésügy XVII-XX. századi történetéből. Bp. 1980. 77. old.

<sup>4</sup> Vidéki: Atyhai néptanoda és téli olvasó egylet. Vasárnapi Újság 15/1848. 93. old.

épület rendkívül szegényes bútorzatára is. A gyermekek legtöbb helyen lócára ülve tanultak. Csak a XIX. század elejétől válik általánossá a hosszú, az egész osztálytermet szelvében átfogó pad. Az eddigiek során említett adatokból arra is következtethetünk, hogy a tanítás – a siklói, szolokmai, alsósófalvi, „sóbánya melletti scholában” – hosszú évtizedeken át a mester szobájában történt.

A sóvidéki iskolák elengedhetetlen tartozéka volt a cserepes tűzhely. Egészen a XVI. század elejéig visszanyúló hagyományai vannak a csempekészítésnek. Régi házak bontásakor gótikus, reneszánsz barokk jegyeket magukon viselő kályhacsempék kerültek elő. Így érthető, hogy a vizitációs jegyzőkönyvekben gazdag irodalma van a cserepeseknek.<sup>5</sup>

Még a múlt század elején is az iskolák ablakaira a Csokonai költeményéből jól ismert *lantornát* feszítettek. Ez biztosított némi fényt a délelőtti, délutáni tanításhoz. A korondi unitárius iskolában csupán 1833-ban cserélik fel a lantornát üveggel.

A lakosság számának gyarapodásával az egytantermes, szegényesen berendezett, hideg épületek szűknek bizonyultak. A vizitációs jegyzőkönyvek, a jozefinizmus által bevezetett, később eltörött, majd 1846-ban újraéledt, havonta végzett köri ellenőrzések állandóan szorgalmazták az iskolák karbantartását és újjak építését.<sup>6</sup> De a nagyobb, tágasabb iskolák elkészülése még így is hosszú ideig váratott magára. A XIX. század hetvenes éveiben emelték azokat a kő és téglapépületeket, amelyek közül néhányban ma is folyik oktató-nevelő munka. Feltétlenül hangsúlyoznunk kell, hogy a sokféle terhet viselő székely community számára nem volt olyan könnyű dolog egy többszobás épület felhúzása, karbantartása. Anyagi erejükből többre nem futotta.

### „...a Gyermekek a tanítására egy Tanítót különösön tartanánk”

A „rendtartó székely falu” világához az iskolamester is szervesen hozzátartozott. Megjelenésétől kezdve a település életének cselekvő részese: a házasságkötések, keresztelők, temetések sem zajlottak le nélküle. Létén vagy nem létén, egyszerűen és felkészültségén múlott a faluközösség írni-olvasni-számolni tudása.

Az általános erdélyi szokásnak megfelelően a sóvidéki tanítót is általában egy-két, esetleg három évre választották. A választás rendszerint április 24-én, Szent György napkor, vagy Szent Mihály napján (szeptember 29-én) történt. A mesterválasztás, vagy marasztás az egyházközség kiváltságai közé tartozott. A tanító maga is egyházi személy (*persona ecclesiastica*) volt, és tevékenységét minden esetben az egyháznak rendelték alá. Szigorú törvények szolgálták az egyház iskolák feletti, szinte korlátlan hatalmát: „A Ministerek (papok) a scholában minden esztendőben négyszer bemenjenek, s meg vizsgálván a Schola Mester micsoda methodussal tanítsa az Ifjuságot?” határozta el 1661-ben a désfalvi unitárius zsinat.<sup>7</sup>

A zsinat végzéseik különben nemcsak a Mester teendőit, hanem öltözködését is meghatározták: „A papok és mesterek egyházi tisztük teljesítése közben illendő ruhát viseljenek, ellenkező esetben a papok három, a mesterek egy forint bírságot fizetnek” rendelték el az 1629-es ádamosi unitárius zsinaton.<sup>8</sup>

<sup>5</sup> Főkonzisztórium levéltára. Kolozsvár. 268/1797.

<sup>6</sup> Ugyanott 11/1772.

<sup>7</sup> Ugyanott. 305/1788. A marosi egyházmegye részleges zsinata az 56 egyházközséget 17 körűra osztotta fel, és mindenik körűtba egy lelkésztt ée egy világi személytt választott meg felűgyelűnek. Sűvárád az első körűtthez tartozott. 1787-ben subalternus inspector: Péterfi László sűvárádi lelkész és Madaras Elek. A Marosi református egyházmegye levéltára. Esperesi iratok. 43/1787.

<sup>8</sup> Marosvásárhelyi Állami Levéltár. A székelykeresztűri unitárius esperesség levéltára. nr. 5. 12.

Geleji Katona István 1649-ben kiadott református egyházi kánonjai valamint az unitáriusok, a katolikusok törvényei a tanítótól a lehető legmértékletesebb életmódot követelték: „...az etédi zsinat kötelességévé tette a senioroknak (espereseknek), hogy figyeljenek az iskolamesterek életmódjára.” (...) Vigyázzanak, hogy a tanítók „ne csak tudományban, hanem életükben, erkölcsükben legyenek épek, hogy feslett erkölcsökkel, életekkel okot ne adjanak a szent religiának káromoltására és meggyalázására...”<sup>9</sup> Érthető tehát, hogy 1697-ben miért emlegetik elretentő példaként a sófalvi tanító esetét: „Az Söfalvi Mester Fartzadi András Scholában nem tanításáért, etzaka scholan kívül valo járásáért, sok részegeskedéséért, kardoskodasiert, ket tisztesseges Asszonyok[na]k probalgatasaert, dohányzásáért, lapoczkás táncznak járásáért meglapátoltatásra méltónak iteltetet, mint ilyen sok rendetlenségéiert.”<sup>10</sup> Az egyházi törvények századokon át – tilalmazták a családalapítást, a családos tanítók megválasztását. Kováts György szolokmai tanítóról még 1830-ban is azt jegyezte fel a vizitáció: „Babája nincs, nem is volt.”<sup>11</sup>

Honnan jöttek a sóvidéki tanítók? A református Alsó- és Felsősófalva, Parajd, Siklód, Sóvárád, Szolokma elsősorban a székelyudvarhelyi református kollégiumból, a marosvásárhelyi schola particulából (1718-tól kollégium), nagy ritkán a kolozsvári református kollégiumból hozott iskolamestereket. Atyha, Korond, Parajd és Szováta katolikus tanítói a székelyudvarhelyi katolikus gimnáziumból, a gyulafehérvári papnöveldekből kerültek ki. Korond unitárius tanítóit a székelykeresztúri és kolozsvári unitárius kollégiumból toborozta. A sóbánya melletti iskola mestereit a központi bányaigazgatóság nevezte ki. Azonban Cserey Farkassal szólva – a „szegényetske sors” bizony nem vonzotta különösebben a kollégiumok diákjait.<sup>12</sup> A sóvidéki iskolák egészen a XVIII. század végéig amúgy sem voltak tekintélyes jövedelmű állások, nem tartogatták külföldi egyetemekre indulóknak. Jöttek tehát ide a pedagógusi pálya legszélére sodródott, néha megkeseredett, vagy mindenbe beleunt, dorbézoló tanítók is.

Ha lehetősége volt rá a tanító a mesteri állást rendszerint felcserélte a jóval jövedelmezőbb lelkészséggel. Vágási István például 1713-ban sófalvi mester volt, egy évre rá pedig már papként szerepelt.<sup>13</sup> A mester teendői nem korlátozódtak a gyermekek tanítására. Egyszemélyben legtöbbször a falu jegyzője, kántora is volt. Fogalmazta a szerződéseket, végrendeleteket és a leveleket, de szükség esetén a lelkészt is helyettesítette. A Korondra és Atyhára vonatkozó források között számos adat van arról, hogy a tanítók kereszteltek, vagy eskettek a távollevő pap helyett. Kötelessége volt a hajnali, esti harangozás, a temetéseken való éneklés és sokféle aratáskor, csépléskor, szüretkor kétékezi munkásként is alkalmazták. E sokrétű tevékenysége révén vált a tanító nélkülözhetetlen, megbecsült alakjává falvainknak. Találónak írták 1797-ben a parajdi református eklézsia tagjai: „Nincsen veszedelmesebb lépés a boldogtalanságra,... akámely társaságnak örökös elnyomítására, mint a tudatlanság. Jelen vagyok minden Eklézsziában valaholot nintsen egy jó Actualis Tanító Mester, ki a kised gyermekekben a tudomány szikráját élesztgetné; éppen ezen tudatlanságból származott rossz következtetésekben fetreng eleitől fogva a mi szegény Parajdi Reform. Sz. Eklézsziánk, Jo Oskola Mester, avagy Tanito nélkül nevelkedvén fel gyermekeink.”<sup>14</sup>

<sup>9</sup> Marosi református egyházmegye levéltára. Vizitációs jegyzőkönyvek II/8. 514.

<sup>10</sup> Székelyudvarhelyi református egyházmegye levéltára. Visitatio Protocollum 1800. Alsósófalva 1802. jan. 30.

<sup>11</sup> Montanei Thesaurarius Levéltár. Állami Levéltár Kolozsvár. II/29. 1787.

<sup>12</sup> Protocollum Visitationum Ecclesiarum Reformatarum in Dioecesi Udvarhelyiensi Existentium. Vizitáció Siklódon 1782. jan. 17.

<sup>13</sup> Marosi református egyházmegye levéltára. Vizitációs jegyzőkönyvek II/5. 183.

<sup>14</sup> Székelyudvarhelyi református egyházmegye levéltára. Protocollum Visitationum Ecclesiarum Reformatarum in Dioecesi Udvarhelyiensi Existentium. Vizitáció Siklódon 1783-ban.

Az alsósófalviak jóformán még külön sem váltak a felsősófalvi anyaegyházról, s 1772-ben máris kijelentik: „...az Gyermekek tanítására pedig egy Tanítót különösen tartanánk.”<sup>15</sup> Mindez természetesen nem jelentette, hogy a faluközösség a hanyag tanító ellen mindig panaszt emelt, vagy eltávolítását követelte. Az évenként tartott vizitáció alkalmával megkérdezték az egyházközség tagjait: „A mester erkölcséről, háza népe viseletéről, hivatala folytatásáról, gyermekek tanításáról.”<sup>16</sup> 1825-ben a korondi unitáriusok „egy instanciát adának bé Mester Ürmösi József ellen, exponálván ebben a gyermekek tanításában való restségét, a classisnak tisztán nem tartását, sőt bornyú és sertés rekeszként tartását, s egyéb feles hibáit is, mely is communicatióra kiadatik a Mester atyafiának.”<sup>17</sup>

Még 1834-ben is így panaszkodnak a tanító ellen a sóváradiai: „...miotta Váradon lakik senkit annyira vinni nem tudott, hogy az éneket magától elkezdni, vagy egy Testimoniumot meg írni meg tanult volna. A Visitatio után soha sem tanít, az Eklézsia tagjai meg nem betsüli, Judásoknak nevezgeti, melyekért helyette egy alkalmazhatóbb O. Tanítót kívánnak.”<sup>18</sup> Sokkal súlyosabb váddal illetik 1802-ben az alsósófalvi Intze Istvánt: „A mikor meg ittasodik a Gyermekekkel rútol bának, némelyik(ne)k azt mondja hogy a többit nyúzza meg, másik(na)k azt parantsolya hogy a Nadrága szíjját huzza ki, hogy azzal a mást akaszszák fel a lábánál fogva.”<sup>19</sup>

Arra is van példa – nem is egy! –, hogy a tanító tettelesen is bántalmazták. 1736-ban Pál Deák korondi tanítót verekedésért perelt Szász Istvánnal és testvérével, Szász Ferencsel. A bírósági döntés alapján a tettesek vagyonát felbecsülték, lefoglalták és 230 forint kárpótlás fizetésére kötelezték.<sup>20</sup> Hasonló eset történt – szerencsére jóval békésebb befejezéssel – 1831-ben Sónáradon.<sup>21</sup>

A tanító munkájáról, szakmai felkészültségéről, a faluhoz a gyermekekhez való viszonyáról a vizitációs jegyzőkönyvek adnak részletes felvilágosítást. Magától értetődően elsősorban a kirívó eseteket, a hiányosságokat említik, a kiváló, önfeláldozó tanítók neve mintha nem is szerepelne. Pedig a vizitációs jegyzőkönyvekben ilyen bejegyzések is vannak. 1777. február 2-án jegyezték fel Kádár Mihály sóváradai tanítóról: „Ludimagister laudatur”.<sup>22</sup> 1781-ben ugyancsak Sónáradon: „Rector Bontz György. A Mester dicsértetik mindenekben.”<sup>23</sup>

1783-ban így értékelték a siklódi tanító igyekezetét: „Az oskolába talált a Sz. Visitatio Ferfi Gyermekeket Harminczat Leány Gyermekeket négyet; meg probaltattak a Napjai a Declimatioból, az alább valok az olvasasból, a többi az aláb valo szepten classis szerint emekeltenek Nagj Samuel nevü tanito Mesternek keze alatt.”<sup>24</sup>

<sup>15</sup> Szplokmai református egyházközség levéltára. *Protocollum ecclesiae Reformatae Szolokmaiensis. Anno 1782.*

<sup>16</sup> Marosi református egyházmegye levéltára. *Vizitációs jegyzőkönyvek. II/6. 1119.*

<sup>17</sup> Ugyanott. *LIV/29.*

<sup>18</sup> Székelyudvarhelyi református egyházmegye levéltára. *Liber ecclesiarum. 1715. 7/3. p. 208.*

<sup>19</sup> *Vizitációs jegyzőkönyvek. II/1. 259.*

<sup>20</sup> Székelyudvarhelyi református egyházmegye levéltára. *Protocollum Ecclesiarum. 1709. p. 702-703.*

<sup>21</sup> Kolozsvári Állami levéltár. *Eszterházi lvt. Korondi csomó.*

<sup>22</sup> *Vizitációs jegyzőkönyvek. II/8. 364.*

<sup>23</sup> „Litigálván az Sófalvi Ecclesia tagjai az B. Osk-ola mester maradása felett, az 1713. március 23-án tartott Synodus Partialis assessorokat küld ki vizsgálatot tartani: és az mellyik rész lészen nagyobb annak kívánsága állyon meg.” Székelyudvarhelyi Református egyházmegye levéltára. *Protocollum Ecclesiarum 1709. 263.*

<sup>24</sup> Ugyanott. *Liber Ecclesiae. 1643. 72-73.*

1813-ban a vizitáció így értékeli a szolokmai tanító igyekezetét: „Mind a tanító Mester, mind a gyermekek dicsértetnek”.<sup>25</sup> Két évvel később, 1815-ben: „Tanulnak olvasást, Szent históriát, vallást, számolást, éneklést, feljárások idejéhez és készségekhez képest látszik előmenetelek.”<sup>26</sup> 1814-ben Sóváradon „Az Oskola Mester jó censurat producalt feles tanítványival”.<sup>27</sup> A vizitációs jegyzőkönyvekből nyomon követhetjük a mester szakmai fejlődését, a faluközösségbe való beépülését is. 1845. december 31-én még azt jegyezte fel az ellenőrzést végző köri lelkész a Sóváradon tanító Kádár Istvánról: „Az iskolában találtattak 35 fiú és 5 leány gyermekek. Akik közül a nagyobbak tanultak közönséges históriát Török szerint, magyar históriát Csorja szerint, a másodrendűek vallást Látzai szerint, Szenthistoriát a kisebbek betűzést, szótagolást, írást is mutattak, de kettőn kívül gyengén.” Alig telt el három hónap, a vizitáció 1846. márciusában már így értékelt a mester munkáját: „A Tanító Kádár István uramnak igyekezete látszik, noha tanításbéli gyakorlata még tökéletesbülést igényel, amit remélhetni is.”<sup>28</sup>

Az előbbi jelentéssel mintegy utalni szeretnénk arra, hogy a jozefinista államigazgatás határozatai nyomán a marosi egyházmegye 1787-es részleges zsinata elhatározta, hogy az iskolákat „alárendelt felügyelők” (subalternus inspectorok) vizitálják és „...évente kétszer az Examenek végbe menetele után írjanak az egyházmegyei consistoriumnak; ugyszintén, mind Mestereknek, mind Gyermekeknek igyekezetekről, s előmenetelekről, vagy a Tanulók szüleinek engedetlenségekről.”<sup>29</sup>

Bár a bürokratikus ügyintézés, a nagyobb részt erélytelen határozatok semmilyen változást nem eredményeztek az iskolák életében, mégis ettől kezdődően a felekezetek jóval többit törődtek iskoláikkal, s 1788-ban elkészült a korabeli iskolák lehető legteljesebb keresztmetszetét nyújtó, mindenre kiterjedő felmérés. II. József halála után a 3-4 falu iskoláját ellenőrző felügyelők beszüntették a munkájukat, majd 1844-től kezdődően a korábban elvetett reformot elengedhetetlen szükségszerűségként élesztették újra. A jelentésekből a XIX. század közepi marosszéki – tehát sóvárad, szovátai – népoktatás rendkívül pontos keresztmetszete bontakozik ki.<sup>30</sup>

Sajnos hosszú időn keresztül egész vidékek iskolaügye a bécsi nagypolitika jelentéktelen függvénye lett. A székely határőr ezredek megszervezésével ez a nagypolitika sokszor beleszólt a székelyföldi iskolák életébe is. 1772-ben a parajdi református egyházközösség így veszítette el nagy nehezen megszerzett tanítóját. Dési L. György református püspök november 9-én kelt levelében a következőket írta a marosvásárhelyi Református Kollégium tanárainak: „...mikor székely deákok akarnak kimenni belső hivatalra, ki ne bocsássa Kegyelmetek, míg a háromszéki obester Kis Mihály úrtól jó Commendatio mellett Szabadságot nem nyernek; mert ha anélkül kimennek, a papi vagy mesteri hivatalból fogják el szent miniszteriumuknak gyalázattyára, mint nem régen megesett a példa, Parajdra ment ki Udvarhelyről egy deák mesternek szabadság nélkül, elfogatott és miképpen szabadulhatott, nem tudom.”<sup>31</sup>

<sup>25</sup> Ugyanott. *Protocollum Visitorum*. 1780.

<sup>26</sup> Marosi református egyházmegye levéltára. I/4. sz. *Matriculs*. p. 89. Vizitációs jegyzőkönyvek. II/8. 288. Az emlegetett pénznemek: Az 1648-as sóváradai adatban említett pénz a dénár. Értéke: fél krajcár. A garas értéke: 3 krajcár, illetve 6 dénár. 100 dénár, illetve 50 krajcár=1magyar forint. 1 véka=20 liter, 1 sing=0,62 m

<sup>27</sup> Székelyudvarhelyi református egyházmegye levéltára. *Liber Ecclesiae*. p. 152.

<sup>28</sup> Ugyanott. *Protocollum seu matricula Ecclesiarum Reformatorum in Dioecesi Udvarhelyiensi Existentium*. Anno 1779. p. 225.

<sup>29</sup> Ugyanott. p. 112. 1797-ben a parajdi református egyházközösség a sóbánya jövedelméből 16 rhénes forint 69 dénárral részesült. Főkonzistorium levéltára. 268/1797.

<sup>30</sup> Ugyanott. 268/1797.

<sup>31</sup> Ugyanott. 199/1800.

A tanító sorsát gyakran megkeserítette a lelkéssel vívott küzdelem, a néhol ádáz, néhol egyenesen az iskola létét veszélyeztető ellenségeskedés is. Különösen kiélezett ez a küzdelem a Sóvidéken, ahol a bérek amúgyis jóval alacsonyabbak voltak, mint a módosabb településeken, vagy a jobban termő vidékeken. „Megtapasztalta a Sz. Visita(ti)o, hogy a Siklodi T. Praedicator es Rector között nagy viszálykodás vagyion, melyben az Ecclesiáis nem kicsinbe botránkozo meg, nyilván vagyion penig az is T. Praedicator nagjob oka a veszekedesnek, az ecc(lési)a ezt látván megis edgyeztette már edszer ő Ke(gyel)meket, megis fen vagyion a veszekedés közöttök, (...) a mellyiben találatik a viszálykodásnak oka azt az a Sz. Ecclesia kenyér nélkül hadgya.”<sup>32</sup>

1703-ban a sóváradiaiak ezért panaszkodtak Kovásznai Kelemen lelkész ellen, mert „sokszor a mesterrel visszaél, virrog (veszekszik), miért, nem tudjuk, maga tudja”.<sup>33</sup> 1724. március 15-i zsinaton „Szathmári Ferenc Senior vádolja Stephanus Orsik al(ia)s Solymosi siklodi Rector, hogy mikor a püspökhöz intézett levelet Marus Székig Mandarasisg kellett expedialnia, elindulván megrészegedett engem az expeditiojért rutul diffamált, sőt éktelenül káromkodott is, teremtettével, attával.”<sup>34</sup> Elképzelhető, hogy milyen károsan hatott mindez a tanítás színvonalára.

### „A súlynak is, a francnak is kétharmada a papé, egyharmada a tanítóé”

Hosszú időn át a fenti közszájon forgó megállapítás mintegy sommás kifejezője volt a pap és a tanító jövedelme közötti aránynak, jobban mondvá aránytalanságnak. Általánosan elterjedt szokásként a hívek által kifizetett kepe kétharmada a papé, egyharmada a mesteré volt. A mester jövedelme az egyházközség erejétől, a gyerekek számától függött. Mindezt a tanítóválasztáskor megfogalmazott díjlevél összegezte. A fizetőképesség arányában hívhattak felkészült, vagy kevésbé felkészült mestereket.

Sóvárad kivételével, ahol a mester egy évi jövedelme 1788-ban 97 rhénes forint és 17 krajcár volt<sup>35</sup> (messze meghaladva a széki 50-60 forintos átlagot!), a sóvidéki tanító járandósága még a létminimumot sem biztosította. A szolokmai rektor egész évi jövedelme – ugyancsak 1788-ban – mindössze 11 forint 30 krajcár volt!<sup>36</sup> A búza akkori értékét, az átlagos fogyasztást figyelembe véve, hozzávetőleges számítás szerint a XVIII. század végén csak kenyérré évente 25 forintot fizetett a tanító. El lehet képzelni hogyan élt a szolokmai pedagógus!

Természetesen Sóváradon sem kapott egyik napról a másikra az átlagot meghaladó javadalmazást. A vizitációs jegyzőkönyvekben gyakran hivatkoznak az 1643-as díjlevélre: „két kalongya Buza, két kalongya Zab, egy egy szekér fa, melynek harmada a mesteré. (...) Akinek 20 kalongyán felyül vagyion Buzája, adjon a Prédikátornak kalongya 2, Zabot is hasonlóképpen. Ha ki nem telik a numerus a Mesternek metr(eta)1 (egy véka) zabot is metr(eta)1. Az özvegyek 3 sing vásznat adnak, de amely Asszonynak vetése vagyion, az is a kirendelt mód szerint fizessen. Ezt a bért minden

<sup>32</sup> Feslősófalvi református egyházközség levéltára. I/24. szám. Protocollum.

<sup>33</sup> Sóváradon 1648-ban „Sebe György hagyott a mester számára egy almafát”, 1758-ban pedig „Biró Márton conferált a Mester számára a Szénégetőben... egy Alma fát.” Marosi református egyházmegye levéltára. I/4. sz. Matricula. p. 87-88., 212.

<sup>34</sup> Sóvárad: Főkonzisztórium levéltára 95a/1788, az udvarhelyszéki falvak. Ugyanott. 135/1788. A jövedelmek összesítését a korabeli becslés szerint adjuk. A gabona mértékegységek összevetése: 1 köböl=4 véka. 1 kalongya búza 1 véka, 1 kalongya zab 1,5-2 véka termést adott.

<sup>35</sup> Erdélyi Unitárius Püspökség Gyűjtőlevéltára. 88/1824.

<sup>36</sup> Marosvásárhelyi Állami levéltár. Székelykeresztúri unitárius esperesség levéltára. nr. 5. 220.

Emberek meg adjanak, ha ki meg nem adná flor. 3 büntesse". Ezenkívül hajnali harangozásért 3 dénár, egy-egy harangozó kenyér. 1648-ban ez még kiegészült: „a vékasok a melly öt öt pénzt a véka búza mellé adnak, annak tertia pars mesteré, mikor mester vagyon, ugy hogy két ember tiz pénzt a Pastornak adgyon a harmadik a mesteré.”<sup>37</sup>

A Sóvidéken jobbra ismeretlen a Marósszékben, Háromszéken vagy éppen Udvarhelyszék más részein elterjedt iskolák feletti főnemesi patrónusi jog. Az eddigi kutatás mindössze egyetlen ilyen adatot tárt fel: 1737-ben és 1738-ban Pál Deák korondi „Ludimagister” elismervényt állított ki, hogy gróf Gyulaffi Lászlótól felvett előbb 7, majd 6 magyar forintot.<sup>38</sup>

Mindenik család vagyoni helyzete arányában járult hozzá az iskolamester eltartásához. 1701-ben Siklódon a „Mesternek adnak minden házból egy kalondgya Buzát, egy egy kalondgya zabot. A Fél Béresek kik vékájába fizetnek, adnak fél véka Buzát, zabot egy vékát. Az Eözvegy asszonyok, kiknek vetések nincs egy egy singh vásznat. Minden házból egy-egy szekér fát, két része a Praedikatoré, harmad része a Mesteré.”<sup>39</sup>

A sóbánya természetesen nemcsak a vidék életében, hanem tanítóinak járandóságában is jelen volt. 1715-ben a kántori, tanítói jövedelem felsorolásánál említik: „A Fejedelem collatiobol penig a Sófalvi kamaráról 25 kocka, Malombérből penig buza cub. 10, a dészmából.”<sup>40</sup>

Az alsósófalviak a pap és mester fizetésére vonatkozóan egyezséget kötnek: (1.) Minden Gazda külön külön ad a Papnak 2 kalondgya Buzát a Mesternek 1 kalondgya, zabot is annyit ha egy Háznál többen vagynak is. (2.) Akinek 10 Kalondgya Buzája terem, tartozik ezen egész Bért megfizetni, a kinek pedig annyi nem terem, tartozik szemül fizet ni a T. papnak 2 Véka Buzát, és 4. Véka zabot, a Mesternek felét. (3.) Az 1805-ben Jan: 10-én tartatott partialis határozása szerint az egy Háznál lévő több Gazdák közül tsak az egyik tartozik szalmájában fizetni, a többi szemül, egy kalondgya Buzáért egy Vékát; egy kalondgya zabért pedig két Vékkát. (4.) Az Özvegy Asszonyok ha Gazdaságot folytatnak egész Bérrel tartoznak. (5.) A Szegény özvegyek a Papnak 24 D., a Mesternek 12. Dénárokkal. (6.) A Keresztelésért tartoznak adni egy tyukot, vagy a helyett két font Hust. (7.) Minden Marhás Gazda tartozik a Papnak egy Szekér Fát adni, a Mesternekis annyit.”<sup>41</sup>

Összehasonlításképpen álljon itt egy háromszéki díjlevél: „1800 táján a bölöni unitárius iskolában az iskolamester a következő fizetést kapta: 80-90 kalongya búza, ugyanennyi zab, s tandíjúl minden tanuló szüleitől egy csirke. Ehhez járult hozzá a lakás és néhány hold szántónak és kaszálónak a használata.”<sup>42</sup>

Jóval nehezebb, s bizonyos ideig reménytelennek látszott, a parajdi református iskola tanítójának alkalmazása. Maguk a közösség tagjai írták 1797-ben: „A Parajdi havasolja követsés és sovány föld lévén annyit nem fructifical, hogy a Tiszt Papunk bérin kívül a Mestert is eltarthassuk. Kénytelenek vagyunk Gyermkeinket más Mesterhez járatni.”<sup>43</sup>

Miután az espereshez intézett kérése nem talált meghallgatásra ugyanaz az Enyedi Órás János részletes jelentést küldött a Főkonzisztoriumnak: „Méltoztassék kegyesen... maga böltsessége szerént valami állandó fizetést a Mester tarthatás végett felgondolni.

<sup>37</sup> Erdélyi református egyházmegye gyűjtőlevéltára. Protocollum visitatorium. 1780.

<sup>38</sup> Ugyanott.

<sup>39</sup> Parajdi református egyházközség levéltára. VIII/C/11. (1815).

<sup>40</sup> Erdélyi Thesauraritus Levéltára. Acta nr. X. 6. sorozat. 66. csomó nr. 173. 1773. V. 18.

<sup>41</sup> *Ileana, Bozac*. Școlile de la salinile din Transilvania la sîrșitul veacului al XVIII-lea. Annarul Institutului de Istorie. 1960. 286. old.

<sup>42</sup> Marosi református egyházmegye levéltára. LIV/22. 1841.

<sup>43</sup> Marosvásárhelyi Állami Levéltár. Székelykeresztúri unitárius esperesség levéltára. nr. 5. 75.

(...) Ha pedig teljességgel más mód nem találatik – a Gyermek tanítója fizetése aránt méltoztassék... a maga autoritása szerént ebben az esetben a kevés Papi Bérből az Actualis Mester tartathatására valamit kiszorítani.<sup>44</sup> Sombori István, az eklézsia kurátorra 1800-ban a püspökhöz és a Generalis Szent Synodushoz küldött levelében panaszolja: „...teljes tehetségünk szerént a Tanító Mesterünknek vagyis Kántorunknak alkalmas házat és hozzávaló istállót építettünk, melyben mindenkor egy Tanító Mester tisztességesen ellakhatik, vagyon is eklézsianknak igen jó Tanító Mestere,... de igen kevés bére lévén arra nem érkezik, hogy gyermekeinket oktassa, mivel a bérevel meg nem érkező, a mellett kereskedéssel keresi kenyerét, mert esztendőre csak tíz kalongya buzája és nyolc kalongya zabja jár. (...) Mesterünknek, ha maga szorgalmatosságával élelmét nem keresi teljes lehetetlen, hogy azon kevés bérevel házat és hitestársat tartson, hatsak mindenféle bérnek adásában harmados nem lészen.”<sup>45</sup>

A püspökség végzése valamit könnyített a parajdi tanító sorsán. 1800-tól kezdődően az egész béresektől egy félkalongya búzát, félkalongya zabot, a vékásoktól egy véka búzát, egy véka zabot kapott. „Minthogy a parajdiak Sófálvától szakadtanak el, Sófálván pedig Páros pénz menetele alatt 10 krajcár jár a Papnak és Mesternek, emeljük a Parajdiak is a páros pénzt 10 krajcárra, melynek 8<sup>a</sup> a papé, kettő a Mesteré legyen. Az özvegyektől jární szokott 8 garasból kettő legyen a Mesteré. Fát amnuatim a Pap engedjen által 20 szekeret”.<sup>46</sup>

Híába minden végzés, a pap jóindulatán múlott, hogy a tanító megkapta-e a bérből neki jutó részt: „Mostanában meghalt Tiszt. Csejdi Miklós volt papunk, böltsen megítélte, hogy azon fizetésért lehetetlen szolgálatot tenni és a tíz kalongyát húsz kalongyára nem csak hogy felvitte, hanem azon kívül gyakran és többnyire majd minden napi asztalával is segítette.”<sup>47</sup>

A falusi tanító jövedelmének jelentős része az egyházi földek használatából származott. A Sóvidéken általában 4-5 hold területet használt. Általánosan elterjedt szokás szerint ő adta a vetőmagot, míg a szántást, vetést, a betakarítást az egyházközösség tagjai végezték el.

Arra is találunk adatot, hogy a magtalan, idős emberek örökségük egy részét – földet, gyümölcsfát – a mesterre hagyományozták. 1648-ban Sóváradon, Sebe György hagyott a mester számára egy almafát „Cseres Máthé vágása szélin fellyül, a Szöcs Istók öröksége felső végiben”.<sup>48</sup> A Sóvidék fennebb fekvő falvaiban ilyen hagyakozásra sem volt példa.

A tanító jövedelmét kiegészítette az iskolás gyermekek után fizetett, változó nagyságú tandíj. A Sóvidéken – akárcsak Erdély falvainak jelentős részében – az olvasás elsajátításával, gyakorlásával a tanítás többnyire be is fejeződött. A latin tanítását csak a sóváradiak és siklódiaiak kérték. Az általános képlet szerint a XVIII. század végén (az 1788-as összeírás alapján) a tanulókat két csoportba osztották. Az elsőbe tartoztak az olvasni tanuló (abecedarista, elementarista), a másodikba pedig a kívülről tanuló, összeolvasók (memoriter descentes).

Sóváradon 1788-ban az elementaristák után 12 krajcárt fizettek. Fele annyit, mint amennyit a többi maroszléki faluban fizettek<sup>49</sup>, a kívülről tanuló, összeolvasók 24 krajcárt. A két csoporttól származó jövedelem – 12-12 tanulótlól – 6 rhénes forint, 48 krajcár. A Sóvidék akkori, legtehetősebb településében a tanító évi összjövedelme: 97

<sup>44</sup> Mészáros István: Népoktatásunk 1553-1777 között. Budapest. 1972. 34.

<sup>45</sup> Székelyudvarhelyi református egyházmege gyűjtőlevéltára. Protocollum visitatorum. 1800. 97-98. old.

<sup>46</sup> Ugyanott.

<sup>47</sup> Parajdi református egyházközség levéltára. Jelzetlen okiratmásolat.

<sup>48</sup> Fényes Elek: Magyarország statisztikája. III. Pest. 1842. 101.

<sup>49</sup> Vizitációs jegyzőkönyvek. II/2. 689.

rhénes forint, 17 krajcár.<sup>50</sup>

Természetesen voltak Marosszéken olyan falvak, ahol a tanító járandósága ennél is magasabb volt. Ákosfalván, Berekeresztúron, Mezőbándon, Mezőmadarason, és Székelyvajában. Mezőpaniton a tanító évi összjövedelme 123 forint, míg Háromszék egyes falvaiban 140 forinton fellett.<sup>51</sup> Ehhez képest lényegesen kisebb, elenyésző a többi sóvidéki falvak tanítóinak járandósága. (Sajnos – megfelelő levéltári adatok hiányában – csak a református és unitárius iskolák tanítóinak jövedelmét ismerjük). A parajdi református felekezeti iskola tanítójának fizetése – akárcsak a szolokmaié – 1788-ban mindössze 11 rhénes forint volt! Az iskolába járók száma ugyan 73, de közülük csak 40 fizetett tandíjat. (A szegény szülőket a tandíj kötelezettsége alól mentesítették).<sup>52</sup> Felsősfalván a lányok például csak 10 krajcárt fizettek. Mindezek ellenére Alsó- és Felsősfalva tanítójának jövedelme jóval magasabb a közepes átlaghoz tartozott –, mint a parajdi, vagy a szolokmai tanítóé. Az alsófalvi tanító járandóságát 1788-ban 55 rhénes forint 30 krajcárra, a felsősfalviét pedig 54 forint 42 krajcárra értékelték.<sup>53</sup>

Összehasonlításként említem, hogy hat évvel korábban, 1782-ben az alsósfalvi tanító jövedelme alig fele, 27 forint 48 krajcár volt, a felsősfalvié pedig 49 forint 48 krajcár.<sup>54</sup>

A sóváradai tanító anyagi helyzetéhez közel állt a siklódié. Az összjövedelem: 72 rhénes forint 34 krajcár. Apróbb juttatásai közé tartozott az úgynevezett „sabbathare” is. Népszerű szokás volt, hogy a gyerekek szombatoként tanítás helyett játszottak, vagy a szüleiknek segítettek. Ellenértékeként kevés ajándékot hoztak Siklódon minden tanulótól egy-egy tyúktojást kapott.<sup>55</sup> A korondi unitárius felekezeti iskola tanítójának jövedelmét csak terményben közlik a források. 1824-ben 85 kalongya búzát, 87 kalongya zabot, 2 szekér szénát és 72 szekér fát kapott. Ugyanakkor a Szentmihályi tanító 180 kalongya búzát és 150 kalongya zabot.<sup>56</sup>

Bár a szakirodalom a hajnali, estéli harangozást megalázó feladatként emlegeti, a források azt bizonyítják, hogy tájainkon a tanítók általában szívesen végeztek azért a kevés többletjövedelemért is. Némely sóvidéki falvakban egyéb járandóságokkal is kiegészítették a tanító jövedelmét. Korondon a falu határában lévő Árcsófürdőn a vendégeket megkocsikáztatták vagy leveleiket továbbították. Ezért évente általában 15 forintot kaptak. Ennek egy része a mestert illette meg. Ugyanakkor a tanulók számától függően. – „Didactorum” néven pénzbeli juttatásokat is kaptak.<sup>57</sup> A tanítók gyakran tiltakoztak a bér elmaradása miatt, néha azonban olyan nagy volt a szegénység, hogy a tanító maga mondott le az őt megillető részről. A soroskosztozás megalázó helyzetét tárja elénk a Vízitáció 1834-es korondi bejegyzése: „A hallgatók közül igen sokan gabona és kenyér nélkül lévén, az ujj Mesternek a presbiterium határozása szerint 2 holnapra, 3 hetekre kosztot fogadott, melyért fizetett: 19 Magyar forintokat és 20 pénzt.”<sup>58</sup>

A szegényes fizetés, a sovány jövedelem közelről sem biztosította a megéllhetést, ezért a mesterek arra kényszerültek, hogy valamilyen mellékkereset után nézzenek.

<sup>50</sup> Montanei Thesaurarius levéltára. 1129: 1268/1787 – 4571,4646/1790.

<sup>51</sup> Erdélyi Unitárius Püspökség Gyűjtőlevéltára. Keresztúrszéki vizsgáloszéki jegyzőkönyv. 1814-1832.

<sup>52</sup> Vízitációs jegyzőkönyvek. II/392.

<sup>53</sup> Székelyudvarhelyi református egyházmegye gyűjtőlevéltára. Protocollum visitorium 1780.

<sup>54</sup> Vízitációs jegyzőkönyvek. II/1. 392. – Vö. Sipos: i.m. 119.

<sup>55</sup> Székelyudvarhelyi református egyházmegye gyűjtőlevéltára. Visitatio Protocollum. 1800. Vízitáció Siklódon 1809. jan. 17.

<sup>56</sup> Vízitációs jegyzőkönyvek LIV/31 1848. – Sipos: i.m. 120.

<sup>57</sup> Székelyudvarhelyi református egyházmegye gyűjtőlevéltára. Protocollum seu Matricula Ecclesiarum Reformatarum 1779. 323-324.

<sup>58</sup> Főkonzisztórium levéltára 305/1786.

Ne gondoljon senki valamilyen jelentéktelen, garasos pluszjövedelemre. Sok esetben éppen a mellékkereset jelentette a megélhetést. 1780-ban azért panaszoznak a siklódiak, mert Miklósfalvi István mester a „takarodó harangozást ritkán végzi. Bor kortsomát tartott, mely miatt háborúság volt, s Bíró Györgynét német szóval a házból kikergette.”<sup>59</sup> 1785-ben az alsósófalviak „panaszolnak Dáné János ellen, hogy... az Gyermekeket magával viszi az erdőre venikéért (venyigéért), magyaró vesszőért. A Sertéseit az Pityvarban hízlalta, holott jó Pajtája vagyon.”<sup>60</sup> Parajdon pedig „ki csizmadiaságával, ki pedig egyéb Mesterségével kereste kenyérét.”<sup>61</sup> Hiába intették a felsőbb hatóságok, hogy a tanítók ne fecséreljék idejüket mellékfoglalkozásokra, az erélytelen intézkedéseknek sehol nem volt foganatja. A tanítók sorsa 1848-ig nagyjából azonos mederben zajlott le.

Sokkal kilátástalanabb, reménytelenebb volt a sóbányák mellett működő iskolák tanítóinak helyzete. Javadalmazásuk – a sőt leszámítva – kizárólag pénzbeli juttatásból állott. Egyik panaszlevélen jóformán meg sem száradt a tinta, a következőt máris indították a felsőbb hatóságoknak. 100 forintból – ha csupán a kenyér 25 forintba került évente – megélni nem lehetett! 1788-tól kezdődően a sóbányák tanítói valamivel magasabb bért kaptak: a családos tanítók 120, a nem családosok 102 forintot, hat szekér fát és a szokásos kósó mennyiséget. Általában 10 köből sőt. De még így is olyan kevés ez a járandóság, hogy többször kérték: inkább alkalmazzák őket mázsálóként, vagy őrként. Maga a tanügyi inspektor is látta a kilátástalanságot, azonban a jószándék nem volt elegendő. Sajnos így csak a leggyengébben felkészült tanítók jöttek, a tanítás színvonala pedig messze elmarad a felekezeti iskoláktól.<sup>62</sup>

A három iskola azonos időben való működtetése jóval meghaladta az akkor még kisközségként szereplő Parajd erejét. 1790-ben a helybéli reformátusok így indokolták az eklézsia egyik földjének áruba bocsátását: „...Mesteri lakó hely nem lévén, eddig is nagy bajjal a Mestereket seller házba kellett tartani.”<sup>63</sup>

Messze környéken a legtöbb járandóságot a sóváradai iskolamester mondhatott magáénak. 1841-ben a túl öreg Fábián András mellé segédtanítót hívtak. Elhatározásukat így indokolták: „vagyon Bér adó gazda 320, az melyből százötven fizeti kalongyául, százötven pedig vékául, 20 pedig özvegy. Minden gazda rendesen tartozik a papnak két kalongyát, az Mesternek egy kalongyát, zabot pedig minden gazda az papnak két, egy vékát az Mesternek. Az Nemes Eccl(ézsia) fizet az megye pénzéből a Gyermekek tanításáért 10 Rforintot.”<sup>64</sup>

## A sóvidéki iskolák látogatottsága

A sóvidéki tanulónépessegre vonatkozóan sem a lustrák, sem a Pragmatica Sanctio korában végzett népszámlálás, sem az 1713-as és 1722-es adóösszeírás semmilyen adatot nem tartalmaznak. Hozzávetőleges számítások, a későbbi népszámlálások, összeírások adatainak egybevetésével állíthatjuk, hogy tájainkon a lakosság mintegy negyede ötöde tudott írni-olvasni. Egy részük csak olvasni tudott. Ilyen vonatkozásban érdemes idézni Kőváry László megállapítását 1847-ből: „Népnevelésben igen alant,

<sup>59</sup> *Ileana, Bozac*: i.m. 283. old.

<sup>60</sup> *Kovácsi Antal*: Népiskoláinkról. Keresztény Magvető 1868. 211-212. old.

<sup>61</sup> *Erdődi János*: Egy nap Korondon. Nemzeti Társalkodó. 9/1839. II. 15. 117-119. old.

<sup>62</sup> *Szigethi Gyula Mihály*: Nemes Udvarhelyszék statisztikája. Nemzeti Társalkodó. 2/1831. II. 10.

<sup>63</sup> *Sipos Gábor*: Marosszéki népoktatás a XV. századtól 1848-ig. Művelődéstörténeti Tanulmányok, Bukarest, 1980. 120. old. Vö. a 105. jegyzettel.

<sup>64</sup> Parajdi református egyházközség levéltára. VIII/C/19.

azaz párhuzamosan állunk Európával, vagy más szöveggel, Poros és Szászthonon kívül egy ország sem tett eleget népiskolája körül, s mi sem vagyunk jobbak.<sup>65</sup>

Neveléstörténetünk egyik örökösén visszatérő kérdése a gyér iskolalátogatás, a tanulók nagyrészenek távolmaradása az iskolától. A természetlen földek megművelése, az állattartás és legeltetés, a só- és edényfuvarozás, az egész család erejét lekötötte. Nem a „székely konokság” az oka az iskolától való távolmaradásnak, hanem a nagy-nagy szegénység. Így aztán nem lehet azon csodálkozni, hogy sokszor még Szent Márton napkor (november 11-én) a szokásos iskolakezdekésor sem volt gyerek az iskolában. 1834-ben jegyezték fel a korondi unitáriusok felekezeti iskolájában: „Oskolába járó gyermekek nintsenek ebben a népes Ekkleziában, melyért mind a tiszt. Pap, mind a Mester megszólítván, elsőben azzal mentik magokat, hogy ez a gyermekeket a ma a idejében felkérte, az Atyákat eleget ösztönözte, de ennél többre nem mehetek. Ezután megszólította a s. Vizitatio a jelenvalókat is, akik marhákkal való járással, szekerességgel, hogy a gyermekek elfoglaltatnak, azzal világosították fel a dolgot.”<sup>66</sup>

Hiába volt meg az igyekezet, ha legtöbb családnál hiányzott a ruházat és a lábbeli. A szájhagyomány szerint még e század első felében is a nagycsaládok egész gyermeke sorra járt a család egyetlen cipőjében. A többiek otthon maradtak a cserepes és a góc mellett. Az úgynevezett tanév még az általánosnál is rövidebb volt. Ahogy egy kicsit melegedni kezdett az idő, azonnal indultak a mezőre, a legelőkre. 1783-ban Miklósi István, siklódi iskolamester a gyenge eredmények okát ebbe látta: „...karácsonyig nem adják fel a gyermekeket, s miheljt a hó el mégjen mindjárt kiveszik őket.”<sup>67</sup>

Ugyanez volt a helyzet Felsősófalván 1787-ben is: „...hat esztendőtl fogva 13-ig találtak fiugyermekek nr. 66, leánygyermekek nr. 45. Az iskolába járt fel nr. 24, Leánygyermekeke nr. 31. A többiek a kenyeretlenség és szegénység miatt nem járhat fel.”<sup>68</sup>

A nagy szegénység következtében az iskola néha egy évig is szünetelt. 1846-ban a parajdi református felekezeti iskolával kapcsolatosan jegyezték fel: „Oskola nints, melynek okát az Oskolamester a szülékben mondja, mind kik nem járattják fel a gyermekeiket. A szülék az Oskolamestert hanyagsággal és imitt-amott járással vádolják.”<sup>69</sup>

A múlt század közepi statisztikai összeírások vigasztalan képet mutatnak az elemi oktatásról. 1842-ben Udvarhelyszékben minden száz iskolaköteles gyermekből csak

<sup>65</sup> Vidéki: i.m. 89. old.

<sup>66</sup> 1847-ben jelentette Szász János sóváradai iskolafelügyelő: „A sóváradai iskolában megjelenvén, találtak 44 fiú és 13 leánygyermekek, kiknek nagyobb része buetüztöt és olvasott: a nagyobb idejű tanulók tanultak könyv nélkül Sz. História, Látzai Kathékézist, és Török Közönséges Históriaját. Ez utóbbit falusi iskolákban céltalannak tartván, ajánlanám a Gazdasági Kistükört és Edvi Illés iskolai kézikönyvét és a fali ABC. használatát. (...) Az olvasókon kívül a könyv nélküli jól tanulók feleltek – de feleletjükből kitezett, hogy a lecke csak kezökben adva, de megmagyarázva nintsen. Szájjal való Tanításnak is kevés nyoma látszott. A számtanban pedig általánosan gyengének találtak. Írást nem mutattak elő – minthogy az iskolaház irtása alkalmatlan: délkor szoktak otthon írni a Tanító nyilatkozata szerént, és délután szokták bémutatni. Az irtásra nézve javasoltam, hogy írassa velök részenként maga előtt, s az iskolaház alkalmatlan volta miatt a maga házához híván bé: de javaslatomnak sikere nem lett.” Marosi református egyházmegyei levéltár. LIV/31.

<sup>67</sup> Székelyudvarhelyi református egyházmegye gyűjtőlevéltára. Visitatio Protocollum. 1800. 1804. jan. 18.

<sup>68</sup> Marosvásárhelyi Állami Levéltár. Székelykeresztúri unitárius esperesség levéltára. nr. 3. 222.

<sup>69</sup> Vidéki: i.m. 93. old. – *Náhlík Zoltán*: A lancaster iskolák hazánkban. Korunk 1968. 1540-1541. old.

negyven járt iskolába.<sup>70</sup> Hangsúlyoznunk kell azonban azt is, hogy az országos arány sem jobb ennél, sőt, Európa polgárosultabb vidékein is rendkívül nagy az írástudatlanság száma. Tehát rendkívül hosszú és küzdelmes volt az út Ujfalvi Sándornak Háromszékről írt, de nagyjából az egész Székelyföldre vonatkoztatható XIX. századi megállapításáig: „A székely gyermekei neveléséért mindent elkövet. Már születésekor előre papot, mestert, ügyvédet, tisztartót, praefectust, orvost s katonatisztet lát benne. Ezért fiát már zsenge korban kergeti a falusi iskolába, ahol írni-olvasni megtanul. Innen a helyét vallásúak Udvarhelyre, Enyedre, az egyhitűek Székelykeresztúrra, Tordára és Kolozsvárra szállítják gyermekeiket.”<sup>71</sup>

A Sóvidék falvaiban – akárcsak Erdélyszerte – az egyházi hűségre való nevelés, az egyházi énekek elsajátítása érdekében nyáron is feljártak az iskolába. Bár a rendelkezések szigorúan büntetéseket helyeztek kilátásba, valójában az úgynevezett nyári tanítás teljességgel soha nem valósult meg.<sup>72</sup> Érdemes idézni az unitárius esperesi vizitáció 1830-as korondi adatait: „nagy kedvetlenséggel érti a Visitatio, hogy többszöri megintés után is ezen Eklézsiában a nyári tanítás folyásban nintsen. Mentik a reprezentánsok az Ifjakat azzal, hogy a nyári napokon havason vagy marhapásztorokodás mellett kelet ülniük, rész szerint szekerességre járjanak.”<sup>73</sup> Sajnos az iskola elvégzése után az amúgy is kezdetleges írás-olvasás készség elsorvadt, legjobb esetben a névalírásra szorítkozott.

A sóvidéki iskolák tanulólétszámára vonatkozó első adatunk 1748-1749-ből, Sóváradról származik. A mellékelt táblázat bizonyára megfelelően szemlélteti a tanulólétszám alakulását. (ld. 31. old.)

Az iskolalátogatók száma hónaponként, vagy hónapon belül is változott. Ennek igazolására az 1845/46-os év sóváradai példáit említjük:

Iskolaköteles	Iskolába jár					
	okt. 4.	okt. 31.	dec. 11.	jan. 12.	febr. 13.	márc. 20.
Fiú: 70	-	18	35	58	62	40
Leány: 30	-	-	5	15	24	10
Összesen: 100	-	18	40	73	8	50

A kimutatás is igazolja: tájainkon a „tanév” valójában decemberre, januárra és februárra korlátozódott. A sok munkaerőt igénylő mezőgazdasági munkák, a betakarítás, a fa beszerzése elhúzódott november végéig, december elejéig. Télen viszont a nagy hó, a nagy-nagy szegénységből következő ruha és lábbeli hiánya miatt maradtak távol a gyerekek az iskolától. Az egyházi és világi előljárók iskolalátogatást sürgető erőfeszítései legtöbbször eredménytelenek maradtak. A gyermekek mintegy 60%-a nem járt iskolába! Ez jóval nagyobb mint a korabeli erdélyi átlag.

## Az oktatás tartalma

Ezzel kapcsolatosan van a legkevesebb adatunk. Néhány faluközösséget magába foglaló tájegységről lévén szó, nem is vállalkozunk részletekbe menő bemutatásra. Ehhez szintézisre, az egész Székelyföldre kiterjedő összefoglaló munkára lenne szükség.

<sup>70</sup> *Böjte Jolán*: Kisdédóvásunk kezdetei. *Korunk*, 1977. 576-578. old.

<sup>71</sup> *uo.*

<sup>72</sup> *Vidéki*: i.m. 93. old. – *Dankanits Ádám*: Olvasótársulatok, polgári társalkodók és kaszinók Nyelv- és irodalomtudományi Közlemények. 1968. 102. old.

<sup>73</sup> *Album Gymnasii Udvarhelyiensis*. 1689. Csikszeredai Állami Levéltár.

Sor- sz.	A falu neve. Az iskola típusa	1748/49	1788		1810/11		1845/46				1847/48			
		Iskolások száma	Iskolások száma		Iskolások száma		Iskolába járók száma		Iskolába nem járók száma		Iskolába járók száma		Iskolába nem járók száma	
		fiú-lány	fiúk	lányok	fiúk	lányok	fiúk	lányok	fiúk	lányok	fiúk	lányok	fiúk	lányok
1.	Alsósófalva: Református iskola	x	20	40	14	5	x	x	x	x	x	x	x	x
2.	Atyha: Római katolikus iskola	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x
3.	Felsősófalva: Református iskola	x	25	33	22	8	x	x	x	x	x	x	x	x
4.	Korond: Római katolikus iskola	x	x	x	x	x	30	20	70	60	x	x	x	x
5.	Korond: Unitárius iskola	x	x	x	38	7	x	x	x	x	x	x	x	x
6.	Parajd: Református iskola	x	38	39	14	9	x	x	x	x	x	x	x	x
7.	Parajd: Sóbánya melletti iskola	x	15	15	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x
8.	Parajd: Római katolikus iskola	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x
9.	Siklód: Református iskola	x	26	21	32	8	50	6	x	x	42	20	30	34
10.	Sóvárad: Református iskola	5	23	4	x	x	68	30	10	15	55	11	x	x
11.	Szolokma: Református iskola	x	12	5	22	3	28	23	x	x	30	10	x	x
12.	Szováta: Római katolikus iskola	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x

- x) Nincs adat. Sajnos a táblázat igen vigasztalan, lehangoló képet nyújt az iskolalátogatás mértékéről. A katolikus és unitárius felekezeti iskolák esetében alig van számszerű adatunk, a székelyudvarhelyi református egyházmegye múlt század eleji adatai is elvesztek. Így a kép nem teljes, kiigazításra szorul.

A tanítás tartalmának, módszereinek alakulásában – akárcsak a falusi iskolák létrejöttében – az első döntő lökést a reformáció jelentette. A „keresztény hit ágazatainak” elsajátítása megkövetelte az olvasás és írás ismeretét. Ezt egészítette ki az éneklés, a XVII. századtól kezdődően pedig a számtani alapismeretek tanulmányozása. Az iskolai rendelkezések olyan általános utasításokat tartalmaztak, amelyek valamennyi iskolára érvényesek voltak. Teljes egészében az iskolamester hozzáállásától, felkészültségétől, lelkiismeretességétől függött a tanítás színvonala. A mai tanév fogalma évszázadokon át teljesen ismeretlen volt, a tanítás a délelőtti, délutáni két-három órás foglalkozásból állott. Az iskolát nem osztották osztályokra, hanem tantárgyak szerint csoportosították.

A források arra utalnak, hogy az elemi fokú oktatás anyanyelven folyt. A XVII. század végétől, XVIII. század elejétől – elsősorban a továbbtanulás érdekében – a szülők maguk kérték a latin nyelv tanítását is. 1789-ben a sóváradiak így panaszkodtak Boncz György iskolamester ellen: „...az Deák nyelvre nem tanítja Tanítványait, melyhez képest kéri a Tract. Visita(t)io, hogy a Mesternek parancsoltságát meg a Deák nyelvnek is tanítása.”<sup>74</sup> Hasonló igénnyel léptek fel a siklódiak is: „...aki felnevelkednek a latinitásban, s a levélírásban deficiálnak...”<sup>75</sup>

Tehát a két népes, viszonylag magasabb jövedelmű iskola tette lehetővé, hogy a latin nyelvet külön tantárgyként tanítsák. Mindezt nemcsak a továbbtanulás határozta meg. A latin nyelv ismerete bizonyos tekintélyt, rangot jelentett a faluközösségben.

Természetesen mindez sem változtatott a népoktatás alapvetően vallásos jellegén. A Református Főkonzisztórium – a reformtörekvések szellemében – 1786-ban utasításában követelte az aritmetika, a lustária, geográfia és mezei „ekonomia” oktatását is.<sup>76</sup>

Az unitárius iskolák tanrendjéről írta Kovács Antal: „A falusi iskolákra nézve az első rendszeres tervet 1817-ben találom a mesteri utasításban. Túlteng benne a latin, sőt előfordul a német is, aztán kis- és nagy káté, szent história, énekes, számolásból a négy alpművelet, Erdély földrajza, a történelemből is valami és bár a gazdaságról is tanulhatnának valamit.”

Az unitárius elemi iskolákban az 1848-1849-es polgári demokratikus forradalmat megelőzően a következő kézikönyvek voltak forgalomban: *Ábécé*, mesékkel és erkölcsi történetekkel egyben, Székely Sándor *Földleírás és hazai történetek*, Természeti és gazdasági ismeretek-vázlata, számvetőkönyv, Brassai Sámuel: Az ábécé és számvetés, Sárosi Sámuel és Gyöngyösi István katechizmusa. Azonban olyan kevés volt a tankönyv, hogy Brassai Sámuel 1848. február 17-én a Vasárnapi Ujság néhány példányát is felajánlotta „olvasó könyvnek leendő használata végett.”<sup>77</sup>

A falu életében is nagy esemény volt, ha néhány napján tankönyv érkezett. Parajdon jegyezték fel 1836. december 18-án: „A Sz. Visitatio az oskolái gyermekeknek tanítására adott által Os. Mester Bartha Sámuel uram kezébe Magyar és Erdélyország Nagy Mappáját fain Regálé pappiroson és 10 darab geográfiai könyvet.”<sup>78</sup>

<sup>74</sup> Székelyudvarhelyi református kollégium levéltára. Leges Scholae orth. Udvarhelyianae. – Album Illustris Gymnasy Reformatorem Areopolitani Neo-Subscriberum legibus Ac. paratis salute 1770. Csikszeredai Állami Levéltár. fond. 39. nr. 45., 53.

<sup>75</sup> *Jakó Zsigmond – Juhász István*: Nagyenyedi diákok 1662-1848. Bukarest. 1979. 70. old., 187. old.

<sup>76</sup> Marosvásárhelyi Állami Levéltár. Marosvásárhelyi református kollégium levéltára. B-2. Liber Scholae Marusvásárhelyiensis. Anno 1678.

<sup>77</sup> A kolozsvári református kollégium levéltára. B-2. Nomina studiosorum collegii Claudiaci (1668-1817) és Liber expeditionis (1718-1808). – Török István: A kolozsvári ref. collegium tanulóinak névsora. A kollégium 1905/1906. évi értesítőjének melléklete.

<sup>78</sup> Székelykeresztúri múzeum levéltára. A Székely-Keresztúri Unitárius Középtanoda anyakönyve. 1813-1907. V. 419., 448.

A XIX. században a Sóvidék református falusi iskoláiban a következő tankönyvek terjedtek el széles körben: Csorja: *Hazai és közönséges história* (Nagyenyed 1841), Török János: *Közönséges história* (Marosvásárhely 1845), Edvi-Illés népolvasó-könyve és a *Geographia gyermekek számára* címet viselő tankönyv.<sup>79</sup>

Súlyos terhet jelentett a középkorból örökölt nehézkes sillabizálás. A tájainkon két-három hónapra szűkült iskolai évben a gyerekek csak 3-4 évet is eltöltöttek az olvasás megtanulásával. Hasonló nehézséggel történt az írás elsajátítása is. A kis osztálytermekben összezsúfolt 40-50, néha 70-80 gyermekkel egyszerre foglalkozott az iskola-mester. A testi fenyítés – mint a korábban tárgyalt felsőfalvi példa is bizonyítja – mindennapos volt.

A múlt század közepén a falusi kisiskolásokat három csoportba sorolták. Az elsőbe a „betűzők, szótagolók”, a másodikba az „olvasók”, a harmadikba pedig a „könyv nélkül tanulók” tartoztak. A tanítás során a gyermekek érdemjegyeket nem kaptak, előmenetelükről a vizsgák során értesültek a szülők. Általában kétszer tartottak ilyen nyilvános vizsgát, az év végi volt a döntő jelentőségű, amelyre rendszerint virágvasárnapján került sor.<sup>80</sup>

A Sóvidéken a modernebb tanítási módszerek – itt elsősorban a Lancaster-féle kölcsönös tanítási módra gondolunk – jóval később terjedtek el, mint a szomszédos Marosszéken, vagy Udvarhelyszék polgárosultabb községeiben. Ezzel is magyarázható, hogy a gyermeknevelés új intézményeit, a „kiseddóvók” is jóval később alakultak meg, mint más településeken. A környékről mindössze egyetlen ilyen adatunk van, s az is a szomszédos Etéd iskolatörténetével kapcsolatos.<sup>81</sup>

A sóvidéki falusi iskolák – magas anyagi áldozatok, erőfeszítések árán – hozzájárultak e kis tájegység gazdasági, társadalmi és szellemi felemelkedéséhez. Elképzelhetetlenül szerény keretek mellett is emberek százait, ezreit ismertették meg az írás-olvasás művészetével. Így kap egyetemes jelleget a falusi népiskolák hálózata: ők készítették fel mindazokat, akik Erdély neves kollégiumaiban tanultak. A mesterek pedig – akár a sors kényszerítő körülményei miatt, akár ébredező hivatástudatból – vállalták a faluközösségek életében a fáklya szerepét. Bár nagyon sokszor nem állottak hivatásuk magaslátán, bár nagyon sok a mulasztás, a nemtörődömség, mégis több-kevesebb tudatossággal vállalt iskolát teremtő buzgóságuk elindítója annak a folyamatnak, amelynek eredményeként a XIX. század közepétől kezdődően valósággal megostromolják a környék középfokú iskoláit. A Sóvidék így válik az értelmiségi utánpótlás egyik fontos központjává. Bár a későbbiek során is az egyik fájó pont a beiskolázatlanok, írástudatlanok magas száma, tapasztalható egyfajta ellenkezés is az iskolával szemben, azonban az évszázadok során formálódott, csiszolódott falusi kisiskolák kialakítottak egy ma is ható igényt: minden családból lehetőleg minél több gyermek tanuljon tovább.

*Tófalvi Zoltán*

<sup>79</sup> Henk van de Graf: A németalföldi akadémiák és az erdélyi protestantizmus a XVIII. században 1690-1795. Kolozsvár. 1979. 71.

<sup>80</sup> Szeremlei József: A Heidelbergben tanult magyarok névsora. Sárospataki Füzetek 1862. 566. old.

<sup>81</sup> Zoványi Jenő: A marburgi egyetem magyarországi hallgatói 1859-ig. Irodalomtörténet 1955. 349. old.